

مسجد و نماد تاریخی آن در قرن اول هجری

* دکتر حمیدرضا صفاکیش

چکیده

از فراگیرترین ساختارهای اجتماعی در حوزه دین که جایگاهی ویژه برای ذکر خدا دارد و به همین منظور نیز برای اولین بار در قرن اول هجری به دست پیامبر اسلام (ص) بنا شده، مسجد است.

این مکان مقدس مهمترین جایگاه مذهبی و تاریخی در هر شهر و عظیم ترین پایگاه عبادی و معنوی برای هر فرد و محل نیاز، سجود، خشوع و خضوع به درگاه قادر متعال است.

در قرن اول مساجد علاوه بر محل انجام فرایض و اقامه نماز، نهادی دینی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و نظامی نیز به شمار می رفت.

میزان توجه اسلام به مسجد و اهمیت آن به قدری زیاد است که پیامبر اکرم (ص) می فرمایند:

"روز قیامت مسجد از خالی بودن، قرآن از محجور بودن، عالم از در بین جاهلان بودن، شکایت خواهند کرد."

در این مقاله سعی شده کارکردهای دینی، فرهنگی، سیاسی و نظامی مسجد در قرن اول هجری و اهمیت آن در صدر اسلام بررسی گردد.

واژه های کلیدی: مسجد، نظام دینی، کارکرد فرهنگی، نظام سیاسی – تبلیغی

عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۰/۲/۱۴ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۰/۸/۸

مقدمه:

یکی از عالی ترین جنبه های روان آدمی نیایش است که تاثیر آن بر انسان بسیار عمیق و موثر می باشد در تاریخ بشر نیز انواع گوناگون عبادت و پرستش را می توان مشاهده کرد. این گوناگونی ها هم در معبود ها هم در شکل عبادت ها، از رقص و پایکوبی گرفته تا لطیف ترین و عمیق ترین مناجات های اولیای خدا تغییر می کند (زرگر ، ۱۳۸۶، ص ۱۲) .

از دیدگاه اسلام نیز هدف آفرینش نیایش است خلقت جن و انس را منحصر در عبادت خود بر می شمارد (وما خلقت الجن و الانس الا ليعبدون) . (سوره ذاریات، آیه ۵۶).

قرآن نیایش را امری فطری که ریشه در جان انسان ها دارد بیان نموده و میگوید هرکس به همان میزانی که با خداوند پیوند و نسبت دارد در عظمت و بزرگی با وی شریک است. ستایش و نیایش و رابطه با خداوند متعال و یادآور آramش دهنده دلهامی داند (طباطبایی، ۱۳۵۷، ج ۲۹، ص ۱۸۲) . (الا بذكر الله تطمئن القلوب) (سوره رعد، آیه ۲۸) نامگذاری نیایشگاه مسلمانان به مسجد نشان دهنده آن است که در میان جمیع ارکان نماز، سجده چون نقطه اوج خشوع و خضوع بنده در برابر حق تعالی شمرده می شود از این رو نیایشگاه را مسجد نامیده اند. از آنجا که یکتا پرستی و توحید سرلوحه برنامه پیامبر قرار داشت ، لازم دید پیش از هر کاری دست به ساختن معبدی بزند تا مسلمانان در آنجا به ذکر نماز و یاد خدا بپردازند (سبحانی ، ۱۳۷۳، ص ۴۵۱) . چه کسی فکر می کرد یک چهار دیواری ساده کوچک یکصد متری روزی قلب تپنده میلیون ها انسان و قرن ها به تاسی از آن، پایگاه فکری و فرهنگی جوامع بشری و منادی توحید شود. (رضایی ، ۱۳۸۲، ۱۳۸۲، ص ۱۵) طلوع اسلام و مرکز اشاعه آن مسجد است که نقش عظیم آن در هر دوره و زمانی در گسترش مفاهیم انسان ساز آن به عنوان مکانی مقدس و ملجایی شایسته محل عبادت و نیایش، جهاد و اجتهاد و نشر تعلیم و تربیت بوده است (جعفریان ، ۱۳۸۶، ص ۴۳۱) .

مسجد تاریخی به قدمت تاریخ بشر دارد و انسان از ابتدای آفرینش مکانی جهت عبادت و پرستش داشت چنانکه قرآن می فرماید : همانا اولین خانه ای که برای عموم مردم نهاده شد کعبه است که مایه برکت و هدایت جهانیان است (طبرسی ، ۱۳۹۰، ص ۴۷۷) . (سوره آل عمران، آیه ۹۶).

۱- معنی و مفهوم مسجد

مسجد از ریشه سجد- یسجد می باشد این کلمه مصدر میمی و یا اسم زمان و مکان است و به معنی سجده گاه و مکان سجده و به تعبیر عام ،عبادتگاه آمده است (رضایی ، ۱۳۸۲، ص ۱۹) .

راغب اصفهانی (ص ۲۶۲) (سجود) را به معنای سر به زیر آوردن و فروتنی در آدمی دانسته و سجده را ویژه انسان می داند که با انجام آن سزاوار ثواب می شود. کلمه مسجد در قرآن به صورت مفرد و جمع به کار رفته و اغلب مراد از آن مکان سجده و عبادتگاه می باشد. لغت مسجد و مساجد ۲۸ بار در قرآن ذکر شده که پانزده مورد آن با الحرام آمده است (رزاقی ، ۱۳۶۲، ص ۱۳) .

در زبان پیامبر اسلام (ص) کلمه مسجد صرفنظر از آن مفهوم خاص، به معنی بسیار وسیع نیز اطلاق شده، به این بیان (جعلت لی الارض مسجدا و طهورا) یعنی زمین برای من مسجد و سجده گاه و پاک کننده است (حر عاملی، ۱۳۹۱، ج ۳، ص ۴۲۲) .

واژه مسجد در سیر تاریخی خود از عهد باستان تا زمان اسلام معانی گوناگون به خود دیده است . معنای نخست آن کاربردی و حسی بوده و به خم کردن و فرو آوردن سر بر روی زمین گفته شده است (زرگر ، ۱۳۸۶، ص ۱۱) .

چون انسان بالفطره می خواهد در برابر یک موجود منزله از نقص و آراسته به کمال بایستد و او را پرستش و عبادت کند ، تقدیس عملی از قبیل رکوع و سجود در جایگاه خود (مسجد) خضوع بیشتری به همراه دارد (مطهری ، ۱۳۵۷، ص ۲۵۳) .

در تعریف مسجد گفته شده : (کل موضع یتعبد فیه فهو مسجد) ، هر مکانی که در آنجا عبادت انجام شود ، مسجد است . در اینکه چرا کلمه مسجد برای مکان عبادت و محل نماز استعمال شده است ، گفته اند چون سجده شریف ترین و مهمترین ارکان نماز است و از دیگر افعال نماز انسان را بیشتر به خدا نزدیک می کند ، این واژه بر آن اطلاق شده است (رضایی ، ۱۳۸۲، ص ۲۱) .

۲- مسجد و کاربرد آن در قرن اول هجری

در اطراف مسجد خانه پیامبر (ص) و اصحاب وی قرار داشت و هر کدام از خانه های خود، دری به مسجد داشتند (ابن جوزی، ۱۳۸۵، ص ۴۶). پیامبر اکرم تا امکان داشت نمازش را در مسجد می خواند و به همین دلیل مسجد در نزد مسلمانان قابل احترام است (محدثی، ۱۳۸۹، ص ۱۱۹).

مسلمانان به نماز جماعت اهتمام و اعتنای عجیبی دارند و نماز جماعت جا و مکانی در نزد مسلمانان به نام مسجد دارد، (همان، ص ۱۱۹) مسجد باید طوری باشد که نمازگزار با کسالت و خستگی به نماز نایستد، زیرا بهره هر کس از نمازش به همان مقداری است که در آن توجه به خدا داشته باشد (رضایی، ۱۳۸۲، ص ۱۹).

مسجد در ایجاد تمدن اسلامی، پیشرفت علم و ادب موثر بوده است، دکتر گوستاو لوبون فرانسوی در کتاب تمدن اسلام و غرب می نویسد جدیدی که مسلمانان در فراگرفتن علوم از خود نشان دادند حقیقتاً حیرت انگیز است، آنها هر وقت هر شهری را تصرف می کردند اولین اقدامشان ساختن مسجد بوده است (لوبون، ۱۳۶۹، ص ۵۵۷).

مسجد تالار مسلمانان، خانه مستمندان، اقامتگاه کاروانیان و مسافران، پناهگاه مظلومان، مکانی برای درس و بحث و محلی برای ایراد خطابه، ابلاغ فرامین سلاطین، اعلام جنگ یا صلح و اخذ مالیات بود و نقش مهمی در زندگی روزمره مسلمانان داشت. اسلام نام پرستشگاه رسمی خود را مسجد گذاشته است تا نشانی از عظمت مسجود و معبود این دین که خدای یکتاست به دست دهد (کیانی، ۱۳۷۴، ص ۱۱۷).

روشن است که در مسجد فقط سجده نمی شود، ذکر خدا، یادآوری یاد خدا در قالب دعا، نیایش رکوع و قیام و... نیز در مسجد انجام می گیرد، ولی سکه عبادت در اسلام به نام (سجده) خورده است و معبد نام (مسجد) می گیرد. شاید از همین نامگذاری معلوم می شود که سجده مختص صاحب مسجد است و بر دیگران هر چند عظیم القدر باشند، نمی توان سجده کرد (سوره بقره آیه ۳۴ - سوره اعراف آیه ۱۱) (طبری، ۱۳۶۲، ج ۳، ص ۵۳۹).

بدین ترتیب مسجد، خانه هدایت و مرکز تربیت، کانون اجتماعی و قلب شهر، عامل هوشیاری، خانه قرآن و جایگاه نزول و برکات و خواست های مردمی در جهت دشمن ستیزی، حل مشکلات مسلمانان و به طور خلاصه از

جایگاه عبادی، مذهبی، اجتماعی، سیاسی و قضایی برخوردار است (دوانی، ۱۳۵۴، ص ۱۹۲).

به عنوان مثال مسجد الحرام و مسجد النبی پایگاهی برای تبلیغات و روشننگری های پیامبر و یارانش قرار گرفت، مسجد کوفه نیز مرکز هدایت و حکومت علی(ع) بود (نوری طبرسی، ۱۴۰۸، ص ۳۶۸).

نقش انکار ناپذیر مساجد در رویکرد های مذهبی، سیاسی، اجتماعی، و علمی شایان توجه است. مسجد مردم را در وحدت رویه، عملکردها و کارایی های مختلف تشویق می کرد (مهری، ۱۳۸۳، ص ۱۳۴).

۳- جایگاه مسجد در متون دینی:

یاد خدا در برگزیده اعمال گوناگونی چون نماز های واجب و مستحب، خواندن قرآن، ذکر گفتن و دعا کردن است، مسجد جایگاهی برای یاد خدا و برگزاری نماز است (زرگر، ۱۳۸۶، ص ۱۳) و در آیات گوناگونی بر این نقش تاکید شده است در آیه ۱۱۴ سوره بقره آمده است (و من اظلم ممن منع المساجد الله ان يذكر فيها اسمه...) ستمکار تر از کسی که مردم را از ذکر خدا در مسجد باز می دارد کیست؟ (سوره بقره، آیه ۱۱۴)

در آیه دیگری از سوره بقره می فرماید (ان اول بیت وضع للناس للذي مبارکاً و هدی للعالمین) بی تردید نخستین خانه ای که برای عموم مردم قرار داده شد همان است که در مکه قرار دارد و مایه برکت و هدایت جهانیان است (سوره بقره، آیه ۹۶).

نکته مهم در این آیه آن است که مسجد نخستین مرکز و پایگاهی است که به منظور عبادت و پرستش خدای یگانه در زمین نهاده شده و پیش از آن عبادتگاه دیگری که محل و کانون نیایش موحدان باشد وجود نداشته است (رضایی، ۱۳۸۲، ص ۲۳).

از ابوذر نقل شده است که از رسول اکرم(ص) راجع به نخستین مسجدی که در زمین بنیاد شد سوال کرد پیامبر فرمودند مسجد الحرام و پس از آن مسجد الاقصی بنا شده است. (طبرسی، ۱۳۹۰، ص ۲۰۴)

مساجد از جمله مراکزی هستند که حضور و بروز آنها در عرصه های مختلف در راستای تقویت فعالیت ها در حوزه دین و در صدد جلب قلوب و آیین پیامبر بود (جعفر سبحانی، ۱۳۶۴، ص ۴۵۸).

در سخنان معصومین(ع) نیز به پیروی از قرآن بر جنبه های دینی مسجد در سوره های جن ،اعراف، توبه،بقره و ابراهیم تاکید شده است.پیامبر در حدیثی می فرمایند (من كان القرآن حديثه و المسجد بيته بنى الله تعالى له بيتاً فى الجنة) کسی که کلام و ذکرش قرائت قرآن باشد و مسجد خانه اش، خداوند متعال خانه ای در بهشت برای او مهیا می سازد (حر عاملی ، ۱۳۹۱ق، ج ۳، ص ۴۸۱) .

پیشوایان دینی مسلمانان را از انجام هر کاری که ممکن است مسجد را از ایفای نقش دینی اش باز دارد نهی نموده اند. آراستن مسجد با طلا، نقاشی کردن مسجد، خرید و فروش، اقامه حدود در مسجد، بلند کردن صدا، به زبان آوردن سخنان بیهوده، اعلام اشیا گم شده و پیدا شده می تواند هر کدام از اینها انسان را از عبادت باز دارد (زرگر ، ۱۳۸۶، ص ۱۳) . از میمونه همسر رسول خدا نقل شده برای آن حضرت حصیر کوچکی از برگ درخت خرما در مسجد پهن می کردند و بر آن نماز می خواند (علامه طباطبایی، ۱۳۵۴، ص ۲۸۷) .

۴- مسجد نخستین جایگاه دانش:

با بررسی نظام آموزشی اسلام در قرن اول در می یابیم که مسجد اولین پایگاه تعلیمات اسلامی بود. اسلام با فرمان خواندن و اهمیت دادن به آموزش و قلم و مبارزه با نادانی آغاز شد و تعلیمات دینی و علمی در آنجا انجام می گرفت ، غالباً مساجد در غیر اوقات نماز حکم مدارس را داشت . پیدایش اسلام نه تنها اندیشه های الهی را به دل مسلمانان راه داد ، که شور و نشاط علمی بزرگی نیز در جامعه بر انگیخت (بخاری، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص ۴۵۱) .

پیامبر به فرمان خداوند وظیفه داشت کتاب آسمانی را برای مردم تفسیر و تبیین نماید ، پس یاران خود را در مسجد الحرام جمع می کرد، برای آنان قرآن می خواند و واجبات و محرمات الهی را به آنان آموزش می داد. چنین جلساتی در مسجد گاه به مناظرات طولانی و علمی با سران قریش می انجامید و پیامبر با استناد به آیات قرآن به شبهات گوناگون پاسخ می داد (زرگر ، ۱۳۸۶، ص ۱۴) . آموزش در مساجد بر محور خواندن و فهم قرآن و تعلیم انجام فرائض دینی بود و چون فهم قرآن منوط بر آشنایی ابتدایی با زبان و ادبیات عرب بود به تدریج آموزش صرف و نحو عربی در مساجد آغاز شد. و اصول دین و مبانی ابتدایی فقه و تفسیر قرآن و نقل حدیث به موازات این آموزشها ادامه داشت (غنیمه ، ۱۳۶۹، ص ۵۸) .

بسیاری از صحابه رسول خدا (ص) مامور اقامه نماز ، آموزش قرآن و مسائل دینی گشتند این نشان دهنده رابطه نزدیک بین علم و ایمان است، به همین علت برخی از صاحب نظران مسجد را همان مدرسه اسلامی می دانند که گرچه بعد ها از هم تفکیک شده اند ولی در مجموع یک رسالت داشته اند (احمد، ۱۳۶۸، ص ۱۱۸) .

تفسیر قرآن که از زمان پیامبر اکرم (ص) به صورت شفاهی در مسجد آغاز شده بود به عنوان یک عنصر مهم وارد نظام آموزشی اسلام گشت و چون تعداد مفسران رو به فزونی نهاد. با جمع آوری احادیث توسط ابوبکر حزم انصاری - ۱۲۰ق/۷۳۸م - علم حدیث و علم رجال و علم درایه پا گرفت (قربانی ، ۱۳۵۲، ص ۱۱۷) .

روزی پیامبر وارد مسجد شدند ، دو گروه را دیدند. گروه اول مشغول تعلیم و یادگیری بودند و گروه دوم مشغول عبادت . پیامبر هر دو گروه را مدح و ستایش فرمودند ولی گروه اول را بر گروه دوم مزیت دادند و در جمع آنها

رفتند و نشستند . وقتی از ایشان سؤال کردند ، چرا ؟ فرمودند چون آنها سرگرم فراگیری علم و دانش هستند و می خواهند دانش خود را به دیگران بیاموزند (شهید ثانی، ۱۳۷۲، ص ۵) .

پیامبر اکرم (ص) مسجد مدینه را پایگاه اصلی علوم و معارف اسلامی قرار داد و خود به عنوان اولین معلم در این دانشگاه اسلامی ، عرب آن روزگار را برای کسب دانش در یک حلقه به گرد وجود خود فراخواند و در پرتو آیات قرآن کریم و افاضات آموزنده خویش به تعلیم تربیت ایشان پرداخت. مسجد مدینه و دیگر مساجد این شهر به روزگار پیامبر اکرم (ص) رسماً به صورت مراکز تعلیم و تربیت و تعلم قرآن و بحث و بررسی مسائل دینی در آمد (ابن عبد البر، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۱۶۴) .

۵- مسجد و فعالیت های سیاسی:

در صدر اسلام یعنی قرن اول مساجد محل تشکیل جلسات شورای مسلمانان برای تصمیم گیری در امور مهم سیاسی و داخلی بود چنانکه مرکز پذیرش نمایندگان خارجی و تنظیم روابط با آنان بود . بعد از پیامبر (ص) در همان قرن اول بیعت ، انتخاب ، انتصاب و عزلها و حتی مباحثات و مجادلات سیاسی نیز در مسجد صورت می پذیرفت . نقل است که رسول خدا (ص) هرگاه از سفر باز می گشتند ابتدا وارد مسجد شده، دو رکعت نماز می گذاردند، آنگاه برای ملاقات و گفتگو با مردم می نشستند (ابراهیمی، ۱۳۸۶ ص ۱۶۸) .

پس از هجرت پیامبر از مکه به مدینه همزمان با تاسیس اولین حکومت اسلامی ، مسجد قبا نیز بنا گردید، ابو جعفر می گوید پیامبر و مهاجر و انصار در ساختن بنای مسجد کار می کردند (طبری، ۱۳۶۲، ج ۳، ص ۹۲۹) . رسول خدا (ص) در تشویق سازندگان مسجد می فرمودند :

لا عیش الا عیش الاخرة اللهم ارحم الانصار و المهاجرة (ابن سعد ۱۹۷۵م، ج ۱، ص ۲۴۰)

پیامبر (ص) علاوه بر اینکه رهبر دینی جامعه اسلامی بود ، رهبری حکومت را نیز بر عهده داشت و البته این هر دو مهم را در مسجد انجام می

داد. حضور پیامبر در مسجد چنان ظهور و بروز دارد که نمی توان منکر نقش مهم مسجد در حکومت صدر اسلام شد (نوبهار، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۲۱۶) .

بر این اساس پیامبر اکرم (ص) مسجد را به عنوان نخستین پایگاه برای رسیدگی به مسائل مردمی و تبیین سیاست اسلام برگزید، به دستور آن حضرت زمینی خریداری شد و بر اساس کوشش و اهتمام ایشان ساختمان مسجد در مدت کوتاهی به پایان رسید (ابن سعد، ۱۹۷۵م، ص ۲۵۰). این جایگاه اصلی اجتماع مسلمانان تنها برای برگزاری مراسم عبادی نبود، بلکه کانون معارف اسلامی و قرارگاه سیاسی دولت نیز به شمار می رفت به این ترتیب مسجد در آن روزگار از نظر عملکرد نهادی با چندین نقش بود (رضایی، ۱۳۸۲، ص ۷۴) .

پیامبر اکرم (ص) لازم می دید مرکزی به وجود آورد که عموم مردم مسلمان در هر هفته روز معینی در آنجا دور هم گرد آیند و در مصالح اسلام و مسلمانان به شور و مشورت بپردازند (بخاری، ۴۲۲ق، ج ۱، ص ۲۲۱) .

علت توجه و اقبال مسلمانان به مسجد، نیاز آنها به مکانی برای اجرای اوامر و دستورات دینی بوده علاوه بر رفع این نیاز، کانونی سیاسی، اجتماعی و دادرسی و نهادی آموزشی فراتر از جایگاه های نیایش و پرستش است (دوانی، ۱۳۵۴، ص ۱۹۱) .

در بیان اهمیت سیاسی مسجد می توان گفت که قرن ها بعد یکی از سفرای یونان که اجازه ورود به مسجدی را یافته بود به همراهان خود گفت: من به شیوخ مجلس گفته بودم که به زودی قدرت مسلمانان به سستی می گراید ولی اکنون می بینم بنا های مذهبی خود را طوری ساخته اند که به یقین قدرتشان زمانی دراز دوام خواهد داشت (ویل دورانت، ۱۳۷۵، ص ۲۹۵) .

۶- مسجد و فعالیت های نظامی:

در قرن اول هجری یعنی دوره پیامبر(ص) مسجد از نظر نظامی ستاد لشکر اسلام بود. فرمان فراخوان سپاهیان به جنگ و جهاد از آن مکان مقدس صادر می شد و تهیه لوازم و پشتیبانی نیروها از طریق مسجد انجام می شد. مداوای مجروحین و رسیدگی به آسیب دیدگان نیز در همین مکان صورت می پذیرفت (ازدی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۵۸). این بنیان مقدس جایگاه تشکیل سپاهیان اسلام و اعزام آنان به سوی جنگ بود. گفتگو ها و مشورت های نظامی تا آنجا که مصالح امنیتی ایجاب می نمود در مسجد صورت می گرفت به هنگام احساس خطر از دشمنان داخلی و خارجی، سپاهیان اسلام در مسجد گرد می آمدند و از آنجا عملیات پاسداری و حفاظت از شهر را سامان دهی می کردند (واقعی، ۱۳۵۸، ج ۳، ص ۳۷۵).

در صدر اسلام مسلمانان برای نیل به کمالات مورد نظر اسلام راهی جز جهاد با دشمنان که همیشه در کمین آنها بودند نداشتند. به همین خاطر پیامبر در راه دعوت به اسلام، تاسیس مسجد را به عنوان پایگاه اجتماعی، نظامی و سیاسی بر می شمرد (مقدسی نیا، ۱۳۸۰، ص ۳۹).

واقعی در (مغازی) بیان می دارد که نقطه حرکت سپاه اسلام در جنگ احد مسجد بوده است. مرکز شکل گیری عملیات نظامی در جنگ های کوچک نیز مانند سریه نخله و سریه عبدالرحمن مسجد بوده است (واقعی، ۱۳۵۸، ج ۳، ص ۳۷۵).

در موارد فراوانی اعزام سپاهیان اسلام پس از به جای آوردن یکی از نماز های پنجگانه صورت می گرفته است و جایگاه تجمع و حرکت سپاهیان اسلام به سوی جنگ مسجد بوده است. در بازگشت از جنگ ها نیز توجه خاصی نسبت به مسجد وجود داشت، پیامبر هرگاه از جنگ باز می گشت به مسجد می رفت و در آنجا دو رکعت نماز می گذارد و فرماندهان سپاه نیز در این زمینه از پیامبر پیروی می کردند (رضایی، ۱۳۸۲، ص ۱۲۱).

پیرامون چگونگی اعزام سپاه اسلام در جنگ با یهودیان بنی قریظه آورده شده که پیامبر(ص) علی(ع) را احضار کرده و پرچم را به او تسلیم فرموده و بلال را هم فرمود تا مردم را اعلان کند که پیامبر دستور می فرماید نماز عصر را در محله بنی قریظه بخوانید، پیامبر موذن را فرمان داد تا ندا دهد هیچ کس حق ندارد نماز را جز در کنار دژهای بنی قریظه بجا آورد منظور

پیامبر از پیغام فوق آن بود تا سپاهیان اسلام در وقت معینی در کنار دژهای دشمن به صورت هماهنگ حضور یابند. از چنین شواهد تاریخی استفاده می شود که پیامبر از عنصر نماز که یک عمل عبادی است به منظور مقاصد نظامی سود می بردند (واقعی، ۱۳۵۸، ج ۳، ص ۳۷۷). نقش مساجد بدون توجه به موقعیت های جغرافیایی آنها جایگاهی مهم جهت بیدار سازی مردم علیه حکومت و محلی مناسب برای سازماندهی جنگجویان و رزمندگان مبارز و قوی و همچنین مرکز شور و مشورت های جنگ علیه دشمنان بود (مهری، ۱۳۸۳، ص ۲۵).

۷- مسجد و فعالیت های تبلیغاتی:

اگرچه مسؤولیت اصیل و نخستین مسجد به عنوان کانون ارتباط عبادی انسان با خداوند متعال و اقامه نماز جماعت و برگزاری آیین کرنش و نیایش واجب و مستحب در برابر هستی مطلق و حضرت حق است ولی در میان جوامع مسلمانان هیچگاه ماموریت کارکرد و فعالیت های مسجد به اقامه نماز و عبادت محدود نشده است (ابراهیمی، ۱۳۸۶، ص ۱۵).

مسجد پیامبر (ص) در مدینه دانشگاه بزرگ تبلیغی را می مانست که در آن رسول خدا (ص) در پرتوافاضات آموزنده خویش به تربیت مبلغان ورزیده ای همت می گماشت و آنان را پس از آگاهی از قرآن و فقه اسلامی به نقاط مختلف جزیره العرب اعزام می کرد، تادر پرتو هدایت و تعلیم مردم آن بلاد را از جهل و شرک برهانند و آنها را با اسلام آشنا سازند (همان، ص ۱۵).

بر پای صفوف به هم فشرده مؤمنان برای ادای فرایض روزانه و نیز تلاوت آیات قرآن که به همت بعضی از صحابه همچون عبدالله بن مسعود و زید بن ثابت و ابی بن کعب و دیگران انجام می شد، در افراد و گروه هایی که گاه گاه به مدینه می آمدند، تأثیر چشمگیری داشت. چنانکه فرستادگان قبیله (ثقیف) که به منظور مذاکره با رسول خدا (ص) به مدینه آمده بودند، با دیدن چنین مناظری تحت تأثیر مسلمانان قرار گرفتند و به آیین اسلام گرویدند (واقعی، ۱۳۵۸، ج ۳، ص ۷۳۴). پناه بردن به مساجد در تاریخ اسلام دارای نقش بسزایی در موفقیت مسلمانان در تحولات اجتماعی داشته است. مسلمانان ضمن تهیه ابزار مبارزه با ظالم، توسل به اسباب و علل معنوی از جمله حضور در اماکن مقدس را در دستور کار داشتند (نوبهار، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۷۱).

بر اثر فعالیت های تبلیغی دانش آموختگان مکتب وحی و رسالت، اسلام نه تنها در سراسر جزیره العرب بلکه در فاصله کوتاهی پس از رحلت پیامبر (ص) بخش گسترده ای از جهان آن روزگار را فرا گرفت (همان، ص ۸۷). اصلی ترین پایگاه دین و عالی ترین مرکز آگاهی و بصیرت که پیامبر را از هر گونه خطری حفظ می کرد، جایگاه مسجد بود (ابراهیمی، ۱۳۸۶، ص ۱۳).

اولین نهادی که پیامبر (ص) پس از ورود به مدینه تاسیس کرد مسجد بود، در صدر اسلام، مسجد مقر رفتار نهادینه شده ای بود که مراسم دینی در کنار دیگر مسائل تبلیغ می شد به همین دلیل مسجد از همان ابتدای بنیانگذاری نظام اسلامی، مورد عنایت همگان بود (زیدان، ۱۳۶۶، ص ۴۰).

مسجد پایگاه بحث و استدلال در مورد دین جدید از سوی جستجوگران حقیقت بود. در کنار مقصد اصلی مسجد که در راس آن توجه به خدا و پالایش روح مومنین است. در زمان پیامبر اکرم (ص) بی پناهان و و مساکین و فقرا نیز شبها را در مسجد به صبح می آوردند (هجوری، ۱۳۸۹، ۱۷۹).

چنانکه هماهنگی علم و ایمان در بین مسلمانان نصب العین آنان بود، مدارس را کنار مساجد می ساختند تا با تبلیغات به همه ثابت کنند که این دو عامل خوشبختی از هم جدا نیستند (سبحانی، ۱۳۷۳، ص ۴۵۳).

گفته شده که در دوره جاهلی اعراب هیچگاه به حرمت خانه کعبه، خانه مکعب شکل نمی ساختند و این مسأله بعدها چنان مورد توجه قرار نگرفت اما به مردم گفته شد که بناهای خود را فراتر از خانه کعبه نبرند (جعفریان، ۱۳۸۶، ص ۱۸۹).

آنچه که باعث شد پیامبر یکی از چهره های نادر تاریخ شود توانایی او در انتقال عقاید و نظراتش به مردم اطراف خود بود (لاپیدوس، ص ۷۲) مرکز دریافت این تعلیمات دینی و تقویت این عقاید در انتقال به مسلمانان مکانی به نام مسجد بود (مطهری، ۱۳۵۷، ۴۸۸).

غرض ز مسجد و میخانه ام وصال شماست

جز این خیال ندارم، خدا گواه من است

(حافظ، غزل ۵۳، ۱۳۸۱، ص ۴۲).

نتیجه گیری

در زمان رسول الله (ص) و خلفای صدر اسلام مساجد در نهایت سادگی بنا می شد. فقط رسول گرامی اسلام در زمان حیات خویش، ۹ مسجد بنا کرد، مسجد ساده ای که پیامبر در مدینه بنا کرد، سرمشقی بود که در قرن اول، برای همه مساجد عمومی بکار می رفت. مساجد در این عصر همه زیر لوای اسلام بودند (جعفریان، ۱۳۸۷، ص ۱۰). بعد از آنکه امویان زمام امور را در دست گرفتند و حکومت موروثی شد و مرکز حکومت از مدینه به دمشق منتقل گردید، تحت تأثیر فرهنگ بیزانس با ساختن بناهای مجلل آداب و رسوم گذشته احیاء گردید (سلطان زاده، ۱۳۶۲، ص ۱۸۸).

در صدر اسلام امور عبادی، سیاسی و قضایی در مسجد انجام می شد. این مکان مرکزیت امور را داشت و اساس و محور تعالی فعالیت های پیامبر گرامی اسلام بود و خواسته های خداوند در آنجا شکل می گرفت (ابراهیمی، ۱۳۸۶، ص ۱۴).

تعداد مساجد در قرن اول نشان دهنده اهتمام بسیار زیاد مسلمانان به این امر مهم بوده است.

بنای با شکوه و با عظمت ولی ساده مسجد النبوی (در قرن اول ق)، مسجد کوفه (۱۷ق) مسجد جامع فسطاط (مسجد جامع عمرو ۲۱ق) مسجد جامع بصره (۱۴ق) مسجد الاقصی و قبة الصخره در بیت المقدس (۷۲ق)، مسجد جامع فیروزان (۵۰ق) مسجد اموی دمشق (۸۸-۹۶ق) از این جمله اند (غنیمه، ۱۳۶۹، ص ۸۳).

در اسلام بسیار سفارش شده است که مومنان باید نماز را در مسجد بخوانند و بهترین مسجدها، مسجد الحرام است و بعد از آن مسجد النبوی (ص) و بعد مسجد کوفه و بعد از آن مسجد بیت المقدس و بعد از آن مسجد جامع هر شهر و بعد از آن مسجد محله و بعد از آن مسجد بازار است (امام خمینی، مسئله ۸۹۳، ۱۳۶۸).

بی شک انگیزه و هدف اصلی پیامبر از ایجاد این مکان مقدس، یافتن محیطی ساده و آرام برای تبلیغ و گستردن آیین اسلام و نقشهای گوناگون آن بوده است (یعقوبی، ۱۳۶۶، ص ۴۰۰).

با بررسی و کاوش در منابع روشن می شود که مسجد به عنوان چهار کانون و پایگاه مهم در صدر اسلام در بین مسلمانان مطرح بوده است .

۱- مسجد به عنوان پایگاه دینی که در آن عبادت و یاد خدا انجام می گرفت.
۲- مسجد به عنوان پایگاه آموزشی و فکری که معارف اسلامی در آن بیان می شد.

۳- مسجد به عنوان مکانی جهت تجمع و آموزش نیروهای رزمنده و اعزام آنان به جبهه های جهاد عمل می نمود .

۴- مسجد به عنوان پایگاه نمایش وحدت مسلمانان در مقابل دشمنان پنهان و آشکار جامعه نوپای اسلامی مطرح می شد.

در نهایت مسجد با داشتن همه فضائل بی شمار خود ، انسان را در راستای اوج تقرب حق تعالی قرار می داد (نوبهار، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۲۳) .

منابع

- ۱- قرآن کریم .
- ۲- ابراهیم حسن، حسن، تاریخ سیاسی اسلام، ج ۱، ترجمه ابوالقاسم پاینده ، انتشارات جاویدان ، چاپ چهارم ، تهران ، ۱۳۶۰ ش.
- ۳- ابراهیمی ، حسین ، مدیریت مسجد ، تهیه و تنظیم دفتر مطالعات و تحقیقات ، انتشارات ثقلین ، تهران ، ۱۳۸۶ ش.
- ۴- ابن جوزی ، سبط ، تذکره الخواص ، قم ، ۱۳۸۵ ش.
- ۵- ابن سعد ، محمد ، الطبقات الکبری ، بیروت ، ۱۹۷۵ م.
- ۶- ابن عبد البر ، یوسف ، الاستیعاب فی معرفه الاصحاب ، تحقیق علی محمد البجاوی ، دار الجیل ، چاپ اول ، بیروت ، ۱۴۱۲ ق.
- ۷- احمد ، منیر الدین ، نهاد آموزش اسلامی ، ترجمه محمد حسن ساکت ، آستان قدس رضوی ، تهران ، ۱۳۶۸ ش.
- ۸- ازدی ، سلیمان بن اشعث ، سنن ابی داوود ، ج ۲ ، دارالفکر ، چاپ اول ، بیروت ، ۱۴۱۰ ق.
- ۹- اصفهانی ، راغب ، مفردات الفاظ قرآن ، تهران ، المکتب المرتضویه ، بی تا
- ۱۰- امام خمینی ، روح الله ، رساله توضیح المسائل ، احکام مسجد ، دفتر انتشارات اسلامی ، قم ، ۱۳۶۸ ش.
- ۱۱- آیتی ، محمد ابراهیم ، تاریخ پیامبر اسلام ، انتشارات دانشگاه تهران ، چاپ پنجم ، ۱۳۶۹ ش.
- ۱۲- بخاری ، محمد بن اسماعیل ، صحیح بخاری ، ج ۱ ، کتاب علم ، دار الفکر ، بیروت ، ۱۴۲۲ ق.
- ۱۳- حافظ شیرازی ، شمس الدین محمد ، دیوان حافظ ، سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد ، چاپ پنجم ، ۱۳۸۱ ش.
- ۱۴- حر عاملی ، محمد بن حسن ، وسائل الشیعه ، بیروت ، دار الاحیاء التراث العربی ، ۱۳۹۱ ق.
- ۱۵- دوانی ، علی ، پیامبر اسلام از نظر دانشمندان شرق و غرب ، انتشارات پیام اسلام ، قم ، ۱۳۵۴ ش.
- ۱۶- دورانت ، ویل و آریل ، تاریخ تمدن ، ج ۴ ، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی ، تهران ، ۱۳۷۵ ش.
- ۱۷- رزاقی ، ابوالقاسم ، مسجد جایگاه توحید و تقوی ، دفتر مرکزی حزب جمهوری اسلامی ، تهران ، ۱۳۶۲ ش.

- ۱۸- رضایی ، علی ، جایگاه مساجد در فرهنگ اسلامی ، موسسه فرهنگی ثقلین ، ۱۳۸۲ش.
- ۱۹- زرگر ، اکبر ، راهنمای معماری مسجد ، انتشارات دید ، تهران، ۱۳۸۶ش.
- ۲۰- زیدان ، جرجی ، تاریخ تمدن اسلام ، ترجمه علی جواهر کلام ، تهران ، ۱۳۶۶ ش.
- ۲۱- سبحانی ، جعفر ، فروغ ابدیت ، انتشارات نشر دانش ، قم، ۱۳۶۴ش.
- ۲۲- همو ، جعفر ، فرهنگ عقاید و مذاهب اسلامی ، انتشارات توحید ، قم، ۱۳۷۳ش.
- ۲۳- سلطانزاده ، حسین ، روند شکل گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران ، انتشارات آگاه ، ۱۳۶۲ش.
- ۲۴- شهید ثانی، شیخ زین الدین بن علی عاملی، منیه المرید فی آداب المفید المستفید؛ دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ دوم، قم، ۱۳۷۲ش.
- ۲۵- جعفریان ، رسول ، تاریخ ایران اسلامی از پیدایش اسلام تا ایران اسلامی ، سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۸۶ش.
- ۲۶- همو ، رسول ، تاریخ سیاسی اسلام، سیره رسول الله ، ج ۱، انتشارات دلیل ما، قم، ۱۳۸۷ش.
- ۲۷- طباطبایی ، محمد حسین ، المیزان فی تفسیر القرآن ، ج ۲۹، ترجمه محمد باقر موسوی همدانی ، انتشارات محمدی ، تهران، ۱۳۵۷ش.
- ۲۸- همو ، محمد حسین ، سنن النبی، ترجمه محمد هادی فقیهی، انتشارات اسلامیة، چاپ اول، تهران ، ۱۳۵۴ش.
- ۲۹- طبرسی ، الفضل ، تفسیر مجمع البیان ، انتشارات اسلامیة ، تهران، ۱۳۹۰ق.
- ۳۰- طبری ، محمد بن جریر ، تاریخ طبری ، ترجمه ابوالقاسم پاینده ، انتشارات اساطیر ، تهران، ۱۳۶۲ش.
- ۳۱- غنیمه ، عبد الرحیم ، تاریخ دانشگاه های بزرگ اسلامی ، ترجمه نور ا... کسایی ، انتشارات دانشگاه تهران ، تهران، ۱۳۶۹ش.
- ۳۲- قربانی ، زین العابدین ، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی ، دفتر نشر فرهنگ اسلامی ، تهران، ۱۳۵۲ش.
- ۳۳- کیانی ، محمد یوسف ، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی ، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۷۴ش.

- ۳۴- لاییدوس ، ایرام ، تاریخ جوامع اسلامی ، ترجمه علی بختیاری زاده ، انتشارات روزنامه اطلاعات ، تهران ، ۱۳۸۱ش.
- ۳۵- لوبون ، گوستاو، تاریخ اسلام و عرب ، ترجمه محمد تقی فخر ، انتشارات دانشگاه تهران ، ۱۳۶۹ش.
- ۳۶- محدثی، جواد، ماهنامه دینی فرهنگی اجتماعی مسجد ، هجدهم ، شماره ۱/۱۴۹ ، تهران، ۱۳۸۹ش.
- ۳۷- مطهری ، مرتضی ، خدمات متقابل اسلام و ایران ، انتشارات صدرا ، تهران، ۱۳۵۷ش.
- ۳۸- مقدسی نیا ، خسرو ، مسجد در آئینه قرآن و روایات ، انتشارات هدی ، قم، ۱۳۸۰ش.
- ۳۹- مهری ، فرشید ، مساجد بازار تهران در نهضت امام خمینی ، مرکز اسناد انقلاب اسلامی ، تهران، ۱۳۸۳ش.
- ۴۰- نوبهار، رحیم ، سیمای مسجد ، ج ۱ انتشارات مولف ، قم، ۱۳۷۲ش.
- ۴۱- نوری طبرسی ، حسن ، مستدرک الوسائل ، دار الاحیاء التراث العربی ، بیروت، ۱۴۰۸ق.
- ۴۲- هجویری ، ابوالحسن علی بن عثمان ، کشف المحجوب، مقدمه و تصحیح دکتر محود عابدی ، انتشارات سروش ، چاپ ششم ، تهران ، ۱۳۸۹ش.
- ۴۳- واقدی ، محمد بن عمر، المغازی ، ترجمه محمود مهدوی دامغانی ، انتشارات مرکز دانشگاهی تهران ، ج ۳ ، تهران، ۱۳۶۶ش.
- ۴۴- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب ، تاریخ یعقوبی ، ترجمه ابراهیم آیتی ، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی ، تهران ، چاپ پنجم، ۱۳۶۶ش.